

Klió és/vagy Kalliopé?

A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése

A patinás amerikai történelmi folyóirat, az *American Historical Review* első száma pontosan 100 évvel ezelőtt jelent meg. A benne publikáló, a 19. század utolsó évtizedeiben induló egyesült államokbeli történészek egy része már Európában, elsősorban Németországban végezte tanulmányait, s a történetírás pozitívista felfogásával átitatva tért vissza hazájába. Az amerikai történetírás korábbi nagyjainak, például George Bancroftnak és Francis Parkmannek a munkásságát elavultnak, tudománytalannak tekintették és dicsérő szavakat jobbra csak lendületes stílusukra találtak. Ugyanakkor néhányan, így például Henry Adams, továbbra is kétségeket tápláltak a történelem tudományos voltát illetően olyan értelemben, ahogy a természettudományokat „tudományosnak” tartották.

A történetírás és a történelem közötti problematikus kapcsolatra a 19. században többen is ráirányították a figyelmet. Mivel a jelen írás kereteit jóval meghaladná, ha időben túl messzire tekintenénk vissza, legyen itt elég megemlíteni Friedrich Schiller és Johann Gustav Droysen nevét,¹ vagy akár David Straussét, aki a „történetiség előtti történetről” beszélt.² Strauss a történetre ráakódott „költészettől” szerette volna megtisztítani a történetírást, míg vele ellentétben Friedrich Nietzsche pontosan abban látta a történetírás jelentőségét, hogy „egy köznapi dallamot szellemesen körüllír, felemel, átfogó szimbólummá fokoz, s így sejteti meg az eredeti téma mélyén a mélyértelműség, hatalom és szépség egész világát.”³ A maga korában „korszerűtlen elmélkedés” új életre kapott egy évszázaddal később,⁴ amikor a nyugati világban divatosá váló „új kritizizmus”, (new criticism) a hermeneutika, a dekonstrukciós elmélet, s a posztmodern szemlélet alaposan átfőrmálta az irodalomkritika térképét. A felsorolt irányzatok új alapokra helyezték az alkotó és a befogadó (olvasó) viszonyát, a szerző és az általa létrehozott mű kapcsolatát, sőt maguk a szavak és az általuk leírt – vagy leírtnak vélt – jelenségek közötti összefüggéseket is. Mindezen

¹ „... egyik jelenség a másik után kezdi kinőni magát a vak bizonytalanságból, a törvény híján való szabadságból, s egy egybehangzó egészbe – mely természetesen csak az ő [a történész] képzeleti közt van meg – kezdi magát jól illeszkedő tagként besorolni.” Idézi: Nietzsche, Friedrich: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest, 1989. 63-64. (a továbbiakban: Nietzsche) Johann Gustav Droysen *A történelemmethodológia vázlatában* hasonló következtetésre jut: „A történelem nem a történészek, nem a dolgok menetének összessége, hanem a megtörténtekről való tudás, a tudatlan megtörtént.” Idézi: Nietzsche. 21. (Tatár György előszava); valamint lásd Droysen, Johann Gustav: *A Historika alapvonala*. In: *Ész Élet Egzisztencia IV. Történelemfilozófia I.* Szerkesztette Csejtei Dezső–Dékány András–Laczkó Sándor–Simon Ferenc. Szeged, 1994. 111-151.

² Nietzsche 10. (Tatár György előszava)

³ Nietzsche 64-65.

⁴ Lásd pl.: Paul Valéry véleményét: „... a múlt mint történelem nem más, mint feljegyzéseken alapuló képzelet.” Idézi: Gossman, Lionel: *Between History and Literature*. Cambridge, Mass. and London. 1990. 288. (a továbbiakban: Gossman)

elméletek és az őket övező viták, némi fáziseltolódással, átszivárogtak az amerikai történetírás területére is. Az 1950-es és 1960-as években induló ún. kvantifikációs – nevezhetnénk akár neopozitívista – történetírói irányzat objektivitását és tudományos voltát egyre több támadás érte. Ellenfeleik szerint a számokkal, grafikonokkal, komputerizált adatsorokkal operáló történészek semmivel sem kerültek közelebb a történelmi igazsághoz, mint a hagyományos narratív formával élő pályatársaik, sőt az egzakt tudományok területéről (mint például a matematikából) átvett módszerek alkalmazása azt a téves nézetet kelti az olvasóban, mintha ez a fajta egzaktitás lehetséges lenne ebben a diszciplínában.⁵

A fordulópontot ebben a folyamatban mindenképpen Hayden White *Metahistory*-ja jelentette. White felfogása szerint a történelmi szövegek mélyén olyan látens jelentés található, mely általában költői és nyelvi természetű. Ez a meta-történelmi összetevő tulajdonképpen az, amely megadja a történelmi munka jelentőségét; ahogy White fogalmaz: a történelmi munka „elbeszélő prózában megjelenő verbális struktúra”.⁶ Ennek megfelelően a történész feladata lényegében költői feladat, amennyiben ő határozza meg a tanulmányozandó területet, az adott témában felhasznált eszközöket, forrásokat, s ő teremt egységet nyelvi eszközökkel. Rendkívül kérdéses azonban a tartalom mibenléte. A történész „tényekkel” dolgozik. De mik is ezek a „tények”? Továbbá: mi a kapcsolat a „tények” és az őket jelölő szavak között, illetve a szavakkal, a nyelvvel dolgozó történész és maga a nyelv között? A szavak szöveget alkotnak; mit kezd azonban a történész ezekkel a szövegekkel? Ezek jelentik talán a valóságot vagy pedig a történelmet? A tények nem maguktól keletkeznek, s a szavak, a szövegek sem, hanem emberek hozzák őket létre. A történelem létrehozásában – amennyiben elfogadjuk Schiller, Droysen, Nietzsche, White, vagy Roland Barthes, Jacques Derrida, Michel Foucault, Paul de Man, stb. nézetét – a történész kulcsszerepet játszik mint közvetítő, sőt, mint a „történelem” létrehozója. Ha pedig ez igaz, mennyire vindikálhatja magának a történész az objektivitást; mennyire tekinthető szubjektívnek, vagy relatívnek az általunk ismert történelem – mennyire igaz az, amit Carl N. Becker 1931-ben úgy fogalmazott meg az *American Historical Society* frissen megválasztott elnökeként, hogy „minden ember a maga történésze”?

A történetírás nyersanyagát a tények jelentik, s Arisztotelész óta hagyományosan ez az egyik, ha nem a legfontosabb ismérve az irodalommal vagy filozófiával összehasonlítva.⁷ A tények mibenléte viszont rendkívül kérdéses, s a

⁵ Lásd: Fogel, Robert – Engerman, Stanley: *Time on the Cross*. 1-2. kötet. New York, 1974. című tanulmányának megjelenését követő vitát, melyben Herbert Guttmantól kezdve Eugene D. Genovese-ig bezáróan az amerikai rabszolgasággal foglalkozó szinte valamennyi történész erős kritikával illette az ún. „kliometria” túzásait.

⁶ White, Hayden: *Metahistory*. Baltimore and London, 1973. IX. (a továbbiakban: White 1973.)

⁷ „A történetíró utyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versebe lehe me foglalni, versmértékben is történetírás maradna, mint versmérték nélkül), hanem az, hogy az egyik [a történész] megtörtént eseményeket mond el, a másik [a költő] pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnek.” Arisztotelész: *Poétika*. Ford. Sarkady János. Budapest, 1974. 22.

történetírás mindig is kulcsfontosságúnak ítélte a forráskritikát, amelynek során az adott tény, dokumentum, stb. keletkezésének feltárásából igyekezett fényt deríteni annak „valódiságára”, „objektivitására” s az általa leírtak „valódiságára”. A verifikációs folyamatban a történész áll a középpontban, s ez mindenképpen torzít a „valóságon”. Nem véletlen tehát, hogy Friedrich Schiller, nagyjából a „tudományos” történetírás megszületésével egyidőben – amelyet sokan Barthold Georg Niebuhr *Römische Geschichte*-jének megjelenésének időpontjával, az 1810-es évekkel azonosítanak – felhívta a figyelmet a „der Gang der Welt” és a „der Gang der Weltgeschichte” közötti különbségre: a történelem a meglévő tények alapján elvégzett mesterséges rekonstrukció, s a történelem menete nem szükségszerűen azonos azzal, ahogy az a történetírásban megjelenik.⁸ A kérdés az, hogy mennyire lehet önkényes a múlt rekonstruálása. Az Egyesült Államokban az erről folyó vita egy princetoni történésznek, David Abrahamnak a weimari Németországról készített tanulmánya kapcsán kapott új erőre. Abrahamot elismert történészek egy csoportja a hibás idézetekért, a forrásokból levont téves következtetésekért és az egy történelmi munkától elvárható tudományos kritériumok túlságosan szabados kezeléséért marasztalta el. A „védelem” oldalán hasonlóan nagy nevek sorakoztak fel: Arno Mayer szerint a kritikusok mindössze a szerző marxista álláspontja miatt támadták a könyvet, Lawrence Stone a nyilvánvaló hibákat igyekezett jelentéktelennek beállítani, s Carl Schorske szerint azok nem befolyásolták Abraham alapvetően helyes végkövetkeztetéseit.⁹ A legszélsőségesebb véleményt Thomas Bender fejtette ki, aki a bírálókat naivsággal vádolta, amiért azok a „történelmi tények” bizonyosságában hisznek, s leszögezte: a történelmi munkák esetében a „történelmi képzelet” játssza a legfontosabb szerepet, mely mindenképpen előnyt élvez a dokumentumokkal és tényekkel szemben, sőt kifejezetten veszélyesnek minősítette a „tények fetisizálását.”¹⁰ Mások azonban még ennél is tovább mentek a tények valóságértékének tagadásában. Amíg Bender és társai a tényeket a képzelet alá rendelték, többen egyenesen a képzeletből vezették le a tényeket. Claude Lévi-Strauss felfogása szerint a történész vagy a történetívé válás közvetítője alkotja meg a történeti tényt absztrakción keresztül, ezért a historiográfia minden ízében konstruktivista; Robin G. Collingwood arról beszélt, hogy a „múlt egyszerűen nem létezik”, kizárólag mai tények léteznek. Lényegében hasonló álláspontot foglalt el Charles A. Beard, aki Becker mellett a történelmi relativizmus másik nagy amerikai úttörője: az ő felfogása szerint egy adott korszak, esemény, személy, stb. történelme az azt megíró történész társadalmi és elméleti háttérétől függ.¹¹ Ugyanígyen módon nyilatkozott Paul Valéry, Martin Heidegger, Jean-Paul Sartre is a már idézett Lévi-Strauss és Foucault mellett azzal a különbséggel, hogy ők mindezt társadalomkritikájukhoz kapcsolták, azaz azt hangsúlyozták, hogy a történelmi rekonstrukció fiktív jellege a fennálló – burzsoá – társadalom ideológiai

⁸ Lásd: Gossman 241.

⁹ A vitát illetően lásd Himmelfarb, Gertrude: Telling It As You Like It. *Times Literary Supplement*. October 16, 1992. 13. (a rovábbiakban: Himmelfarb 1992.)

¹⁰ Bender, Thomas: Facts and History. *Radical Historical Review*, no. 32 (1985). 82-83.

¹¹ Lásd: Rusch, Gebhart: A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete. Helikon, 1993/I. 57-58.

alapvetését igyekszik a múltra kivetíteni; más szavakkal: a múlt feletti ellenőrzés a jelen ellenőrző mechanizmusának része.¹² A legszélsőségesebb dekonstrukciós álláspontok pedig teljes mértékben egybemoszák a levéltári tényeket a tiszta fikcióval.¹³ Az amerikai dekonstrukciós történetírás talán legismertebb alakja, Dominick LaCapra magát a kronológiát is önkényesnek véli, amennyiben véleménye szerint a „Krisztus születése előtt” és a „Krisztus születése után” viszonyítási pontok kizárólag a történészek konvencióján alapszanak. A posztmodern történész feladata a tények, az ok-okozati összefüggések, a kronológia, stb. „zsarnokságától” való megszabadulás, s – Theodore Zeldin szavaival élve – olyan „szabad történelem” létrehozása, amelyet más néven fikcióként ismerünk. Az ehhez megfelelő technika pedig a festészetből átvett *pointilliste* módszer lenne, amely az olvasót is felszabadítja a szerző zsarnoksága alól, s olyan nézőpont kialakítását teszi számára elérhetővé, amely a legjobban megfelel neki.¹⁴ Végso soron tehát e felfogás szerint mind az alkotó, mind a befogadó, az olvasó, megszabadulna a történelmi determináltságtól, s nem mint saját korának társadalmi-politikai foglya szemlélné a történelmet. Ha pedig ez így van, akkor – paradox módon – éppen ez, kora szubjektivitásának lerázása teszi számára lehetővé egy objektívabb nézőpont kialakítását a történelemben.

A tények vizsgálatából kiindulva a posztmodern történetírók eljutottak az objektív tények tagadásához, az arisztotelészi dichotómia lebontásához. Ha nincsenek objektív tények, akkor nem is alkothatunk objektív „igaz – nem igaz” kijelentéseket az egyes történelmi munkák tartalmát illetően, mert nem állnak rendelkezésünkre külső viszonyítási pontok – ellentétben a természettudományokkal. Ebből következően tartalmi szempontból értékelhetetlenekké válnak a történelmi munkák, s azok értékét más, formai, nyelvi szempontok figyelembevételével lehet csak eldönteni. White szavaival élve „bármely olyan területen, amelyet eddig még nem súllyesztettek le (vagy emeltek fel) a valódi tudomány státusába, a gondolat a nyelvi kifejezés foglya maradt.”¹⁵ Ezért a történetírásban is az esztétikai vagy erkölcsi értékrendszereket kell érvényesíteni az episztemológiai helyett. Ha viszont a történelmet a nyelv oldaláról próbáljuk megragadni, újabb problémákba ütközünk. Azt már láttuk, hogy a posztmodern történetírók időnként kétségbe vonják maguknak a tényeknek a létezését is. Hogyan állunk azonban a szavakkal, a nyelv építőköveivel? A dekonstrukció a szavak jelentését is vizsgálat alá vonta, s úgy találta, hogy a szavak jelentése az azokat használó személytől függ, akár az alkotótól, akár a befogadótól van is szó,

¹² Lásd: White 1973. 2.

¹³ Lásd: Schama, Simon: *Dead Certainties. (Unwarranted Speculations)*. New York, 1991; valamint nézeteinek kritikáját: Stone, Lawrence: *History and Postmodernism. III. Past and Present*, no. 135 (1992). 189-194. Lásd még: A történelem, mint veszélyeztetett faj: Viták a posztmodern történetírásról. (Deák Ágnes recenziója a *History and Theory és a Past and Present* folyóiratokban folyó polémiaikról) AETAS 1994/3. 155-161. [*A szerkesztő jegyzete*]

¹⁴ Lásd: Himmelfarb 1992. 12. Jean-François Lyotard szerint a 19-20. századot egyetlen eszme uralja, az *emancipáció* eszméje; a dekonstrukció – elsősorban az irodalomtudomány területén – pontosan ennek az eszmének a megvalósítására törekszik, azaz a szerző „uralma” alóli felszabadításra. Vö.: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-François – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Budapest, 1993. 252. (a továbbiakban: Habermas–Lyotard–Rorty)

¹⁵ White 1973. XI.

tehát nem beszélhetünk állandó kapcsolatról a jelenség és az azt leíró szó között. Nem léteznek „tények” a nyelv hatókörén kívül: a nyelv maga viszont „többértelmű”, „kriptikus”, melyet dekódolni kell, mielőtt bármilyen értelmet tulajdonítanánk neki. A történészek azonban pontosan erre a dekonstrukció hívei által kétségbe vont állandóságra építenek mesterségük gyakorlásában, sőt az olvasók is erre támaszkodnak, amikor a történészek által közvetítetteket olvassák. A baj az, hogy nem található egyetlen megfelelő, „helyes” kód sem: az egyik ugyanolyan jó/rossz, mint a másik.¹⁶ A kontextualisták, így Quentin Skinner és J. G. A. Pocock ezért arra következtetésre jutottak, hogy a múlt bizonyos fokú – de sohasem teljes – megismerése kizárólag a nyelv térben és időben való meghatározottságának figyelembevételével lehetséges. Más kontextualisták azonban még ennek a lehetőségét is tagadják. A szerző ugyanis a jelen társadalmi körülményei által meghatározott személy, aki a múlt bármilyen fokú rekonstruálásában új realitásokat hoz létre, nem pedig olyanokat, amelyek a múltat tükrözik. A szavak mindössze további szavak felé mutatnak, amelyek olyan társadalmi valóságokat takarnak, amelyeknek a megismerésére csak *akkor és ott* nyílhatna lehetőség.¹⁷

A posztmodern történészek által létrehozott alkotások „szövegekként” jelennek meg. Mint ilyenek, az irodalmi alkotások attribútumaival bírnak, s ennek a logikának az alapján elemzi Hayden White *Metahistory*-jában a 19. századi történészeket irodalmi kategóriák alapján. Véleménye szerint a történész elsősorban költői feladatot lát el, amikor kijelöli a történelmi mezőt, és az ott történeteket különböző elméletek, valamint nyelvi eszközök segítségével, s megmagyarázza, ahogy „azok valóban megtörténtek.”¹⁸ Érvéle szerint egy-egy múltbeli eseményről – a tények, a leírásukra használt szavak, valamint a szerzők szubjektivitása folytán – egymással tartalmi szempontból egyenértékű, de egymásnak akár homlokegyenest ellentmondó interpretációkat is létre lehet hozni.¹⁹ Ebből egyrészt az következik, hogy azok csak egymással összehasonlítva válnak értelmezhetővé, másrészt pedig a stílus válik az egyetlen vitatható témává: a tartalom a stílusból következik. Azaz: a posztmodern irányzat számára a tények/bizonyítékok nem a múlt felé mutatnak, hanem a többi, hasonló tárgykörben publikált interpretáció felé. Ez a kör végtelen; mindig akad egy újabb interpretáció: az olvasó, vagy egy másik történész. Miután a történelmi nar-

¹⁶ Vö.: Himmelfarb, Gertrude: Some Reflections on the New History. *American Historical Review*, vol. 94. no. 3 (June 1989). 661-670. (a továbbiakban: Himmelfarb 1989.)

¹⁷ A nyelv és a szavak jelentésének problémáira lásd többek közt Harlan, David: Intellectual History and the Return of Literature. *American Historical Review*, vol. 94 (June 1989). 581-609.; valamint Toews, John E.: Intellectual History after the Linguistic Turn: The Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience. *American Historical Review*, vol. 92 (October 1987). 879-907. A szavak korabeli jelentésének és modern értelmezéseinek kérdéseire lásd Davidson, James West-Lytle, Mark Hamilton: *After the Fact*. New York, 1992. 3. fejezet. (magyar fordításban: A tények nyomában. Budapest, 1995.)

¹⁸ White 1973. X. Karl R. Popper „előre kialakított szelektív nézőpont”-okról ír, melyek rendszerint nem tesztelhetők. Popper, Karl R.: *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest, 1989. 156.

¹⁹ Paul Wayne megfogalmazása szerint: „a történelmi eseményeket hasonló valószínűséggel többféle módon is meg lehet fogalmazni.” Idézi: White, Hayden: *Between Science and Symbol*. *Times Literary Supplement*. January 31, 1986. 109. (a továbbiakban: White 1986.)

ratívák öntörvényűek, a tények és az értékek birodalma elválík egymástól. A múltra vonatkozó szövegeket kizárólag propozíciókként foghatjuk fel: egy „javaslat, indítvány” pedig nem lehet „igaz vagy hamis”.

A felfogás ugyancsak feltételezi a szöveg autonóm jellegét, aneunyiben annak elkészülte után a szerző elveszti autoritását fölötte, s annak egyes interpretációit kizárólag az adott társadalmi-politikai környezet határozza meg, amelyben olvassák. (Egyes dekonstruktőrök ezzel kapcsolatban „a szerző haláláról” beszélnek.) Az amerikai dekonstrukciós iskola egyik kiválósága, Jonathan Culler egyetértően idézi Norman Hollandot, aki szerint „egy munka jelentősége az olvasó élményében rejlik; s minden olvasó a saját »identitásának« megfelelő élményekkel rendelkezik.”²⁰ Ez a gondolat központi jelentőségű a dekonstrukció hívei számára, hiszen ezzel megszabadítják a szöveget a szerző „zsarnokságától”. Ami pedig magukat a történelmi szövegeket, azaz a dekonstrukció olvasatában magát a történelmet illeti, ez a mozzanat felszabadítja a történelmet a történészek uralma, ellenőrzése alól, s a történelem nemcsak egy privilegizált kisebbség tulajdona lesz, hanem mindenkié. Ez azt is jelenti, hogy a történelem beleolvad egy „*je texte général*”-ba (Jacques Derrida), amelynek nincsenek mesterségesen meghatározott határai, s ebből következően végtelen számú jelentéssel is rendelkezik. Ilyen értelemben a dekonstrukció nem olyan elmélet, amely a jelentés megtalálására vagy meghatározására szolgál; mindössze feltárja az egyes elméletekben rejlő hierarchikus kapcsolatokat, és lehetőséget ad az olvasónak arra, hogy az alkotás folyamatában aktív résztvevőként maga alkossa meg különböző interpretációit.²¹

Mindezek a történetírásnak tulajdonított tulajdonságok egyértelműen az irodalom felé mutatnak, s az irodalmi műfajokon belül is a narrativitás okán a regény felé. Dominick LaCapra egyenesen követendő példaképet lát a regény műfajában a kultúrtörténetet író történészek számára;²² Lukács János a történetírást gondolatformának tekinti, amely nem társadalomtudomány, hanem az emberismeret és az önismeret egy formája, s úgy véli, a 17. század vége óta a történetírás és a regényirodalom ugyanazon tudatalakulásnak, tudatfejlődésnek a szerves része, illetve következménye.²³ Mott F. Oja véleménye szerint nincs abszolút minőségi különbség a narratív történet és a narratív regény között: egyetlen kontinuum két pólusán állnak. Ezen a képzeletbeli skálán csak azon az alapon tehetünk különbséget közöttük, hogy egy adott eseménysor ábrázolása mennyire felel meg annak, amit egy adott történelmi kontextusban létező egyedeokról és társadalomról tudunk, vagyis aszerint,

²⁰ Culler, Jonathan: *On Deconstruction*. Ithaca, N. Y., 1982. 64. (a továbbiakban: Culler)

²¹ Lásd: Culler. 130. A jelentést F. R. Ankersmit úgy értelmezi, mint egy másik személynek (történész, regényíró, stb.) a világról kialakított nézeteit; ebből következően a jelentés elfogadása a szerző-olvasó hierarchikus viszonyához vezetne, hiszen azt jelentené, hogy mások szemén keresztül szemléljük a világot. Ankersmit, F. R.: *Historical Representation. History and Theory*, vol. 18. no. 3 (1988). 210. (a továbbiakban: Ankersmit 1988.)

²² Idézi White 1986. 110.

²³ Lásd: Lukács, János: *Történetírás és regényírás: avagy a múlt étvágya és íze*. Történelmi Szemle, 1985. 2. sz. 280-288. Charles Taylor mindezt úgy fejezi ki, hogy „a múlt a jelen része, és így a múlt vizsgálata saját magunk megértésének eszköze”. Idézi: Jurist, Elliot L.: *Recognizing the Past. History and Theory*. vol. 31. no. 2 (1992). 165.

milyen mértékben fogadjuk el, hogy a leírtak az adott korban egyáltalán megtörténhettek.²⁴

Az Oja által javasolt elméleti keretet felhasználva a következő sémát lehet felállítani. A skála egyik végén a krónika található a maga nyersességében és szerkesztetlenségében. A minőségi ugrást a történelmi mű irányába az jelenti, hogy a szerző alkotó módon felhasználja a rendelkezésére álló nyersanyagot: szelektál, formába önti a történetet, melyet kezdettel és befejezéssel lát el, kiemel vagy elhagy részeket, s valamilyen módon magyarázatot ad, interpretál, ha mással nem, magával a kiválasztással foglal állást. A folyamat során létrehozott elbeszélés eszközeiben már közelebb áll a kontinuum másik szélén található regényhez, mint a krónikához. Az *Annales* ezért is utasítja el a narratívát – minden elbeszélés egyben bizonyos fokú hamisítás is: egy történet egy bizonyos szempontból való elbeszélése szükségszerűen egy adott magyarázat „zsarnokságát” jelenti az összes többi lehetséggel szemben. Ezért sem szabad a történelmi elbeszéléseket az „igaz – nem igaz” perspektívájából vizsgálni, vagy – ahogy Jean-François Lyotard és Roland Barthes véli – ezért kell azokat felmenteni az „igazság kritériuma” alól.²⁵ További kérdések is felmerülnek az elbeszélést, a narrációt, mint a történészek eszközét illetően. A történészek alapvetően kétfajta tevékenységet végeznek: a kutatást és az eredmények „elbeszélését”. Az elbeszélés során a szerzők bizonyos törvényszerűségeket és konvenciókat vesznek figyelembe, például alapvetően az ok-okozati modell alapján dolgoznak.²⁶ Maguk a történészek sem tudnak azonban megegyezni a társadalmi ok-okozati törvények pontos meghatározásában, valamint abban sem, milyen formában kellene azokat megjeleníteni. Miután a posztmodern történetírás olyan erős szkepszissel viseltetik a törvényekkel szemben, az irányzat legismertebb tagjai a formai kérdésekre koncentrálnak elsősorban, s magának a stílusnak a megválasztásával foglalnak – közvetetten – állást egyes kérdésekben. Anélkül, hogy részletesebben ismertetnénk White tipológiáját, legyen elég itt megjegyezni, hogy az amerikai történész az ironikus stílust helyezi előtérbe a metaforával, a metonímiával és a szinekdochéval szemben, mert az az *aporiából* („kételkedés”) indul ki, amikor a szerző előre jelzi a saját kijelentéseit illető valódi vagy ál-kétkedését, míg maga az ironikus stílus radikálisan önkritikus nyelvi paradigmát nyújt. Az irónia egyben – s ebben rejlik a posztmodern történetírás szempontjából a legfontosabb mozzanat, amely szinte predesztinálja ezt a stílust erre a megkülönböztetett helyre – relativista és transzideologikus.²⁷ A választott stílustól függetlenül azonban a „valóság” megváltoztatása/meghamisítása elkerülhetetlen a történész számára, mert nincs menekvés a heideggeri „hermeneutikai körből”: a kutatást a hagyományok, érdeklődési kör, valamint a kutató elvárásai szükségszerűen befolyásolják. Mindez hatással van a kutató által felfedezett anyagra,

²⁴ Oja, Mott F.: Fictional History and Historical Fiction: Solzhenitsyn and Kis as Examples. *History and Theory*, vol. 27. no. 2 (1988). 112., 115.

²⁵ Vö.: Norman, Andrew P.: Telling It Like It Was: Historical Narratives On Their Own Terms. *History and Theory*, vol. 30. no. 2 (1991). 119-135.

²⁶ Az „ok-okozati” modellt Nietzsche dekonstruálta, mondván az ok-okozati struktúra felfogása egy kronológiai megfordítás („chronologische Umdrehung”) eredménye. Vö.: Culler 86.

²⁷ White tipológiáját részletesen lásd White 1973. IX-X és 31-37.

tehát a történelmi kutatás és a történetírás megváltoztatja a kutatót, a kutatott témát és a közönséget egyaránt.²⁸ Ugyancsak a posztmodern gondolat egyik tétele, hogy az elbeszélés az események felidézését és a magyarázatot egybemossa. Ebből a szempontból érdekes módszertani kísérletnek minősült Robert Fogel és Stanley Engerman *Time on the Cross* című munkája (1974), amelyben a szerzők két külön kötetbe foglalva megkísérelték fizikailag is elválasztani a tényanyagot a magyarázattól. Némileg hasonló gondolatot vetett fel Hayden White, amikor a történelmi munkák elsődleges és másodlagos referenciahordozójáról beszélt. Felfogása szerint az előbbi a múltbeli eseményekre utal, míg az utóbbi az elképzelt valóságra. Ő maga korábbi gondolataihoz híven kitart a „valósággal” szemben az elképzelt elsődlegessége mellett.²⁹

Ugyanakkor a regény is elmozdul napjainkban a történelem felé, amennyiben egyre többen elvetik a realizmust, egyre inkább eltűnik az egyén mint a cselekmény összetartó ereje s a szépírók is egyre nagyobb figyelmet szentelnek a szintaxis és a szavak korlátozó és egyben felszabadító voltának. Mindkét műfajban egyre inkább a diszkontinuitás veszi át a kontinuitás helyét. Az amerikai történetírásban mindez azzal járt, hogy a II. világháború utáni ún. konszenzus-iskola eredményeit már az 1960-as évek elejétől megkérdőjelezték, s az elkövetkező években olyan új történelmi iskolák születtek, mint az „új társadalomtörténet”, az „új politikátörténet”, a modern számítástechnikát nagymértékben igénybe vevő „kliometrikusok”, a „politikailag helyes” (politically correct) és az amerikai történelmet a kisebbségek, a nők, a bennszülött amerikaiak szemszögéből leíró műhelyek – egyszóval megszűnt a szakma egysége, és teljes mértékben polarizálódott és fragmentizálódott az amerikai történetírás, amelyben a posztmodern szemlélet szerint senki sem vindikálhatja magának a jogot arra, hogy bármiféle elsőbbségre tegyen szert a többivel szemben. A posztmodern történetírást továbbá egy olyan paradigmaváltás is jellemzi, amit Jörn Rüsen a *makrohistorische Strukturen*ből a *mikrohistorische Situationen und Lebensverhältnisse* felé való átmenetként jellemzett; vagyis eszerint a múlt lényege *nem* a múlt lényege, hanem a múlt félresikerült pillanatai, jelentéktelen apróságai, azok a pillanatok, amikor a múlt öntudatlanul „kiadja magát.”³⁰ Ilyen szempontból akár posztmodernnek is minősíthetnénk minden olyan próbálkozást az Egyesült Államokban, mely a történelmet nem „felülről lefelé”, hanem „alulról felfelé” kísérli meg bemutatni, kezdve Studs Terkel „oral history”-jától Ronald Takaki *A Different Mirror (A History of Multicultural America)* (1993) című kötetéig, mely utóbbi az ország történetét hat etnikai csoport története köré építi, s amelyben csak marginális szerepet kapnak az eddig az Egyesült Államok történetéről szóló művekben sokszor domináló fehérek.

²⁸ Vö.: Meggill, Allan: *Recounting the Past: Description, Explanation, and Narrative in Historiography*. *American Historical Review*, vol. 94 (June 1989). 627-653.

²⁹ Lásd: Kaustein, Wulf: *Hayden White's Critique of the Writing of History*. *History and Theory*, vol. 32. no. 3 (1993). 282.

³⁰ Vö.: Ankersmit, F.R.: *History and Postmodernism*. *History and Theory*, vol. 28, no. 2 (1989). 137-153. (a továbbiakban: Ankersmit 1989.)

Összevethetők-e egymással a történelmi narratívák? A posztmodern szerzők határozott „nemmel” válaszolnak erre a kérdésre. Két alapvető indokkal támasztják alá ezt a véleményt. Egyetlen elbeszélés sem pusztán a múlt valóságának tükrözése vagy mása – ahogy Erich Gombrich kifejezte, „a művészet mint a művész által használt nyelv nem a valóság mimetikus reprodukciója, hanem annak helyettese vagy pótléka”³¹ –, mivel a múlt realitása, definíciószerűen, már nem jelenidejű. Éppen ezért lehetetlen összehasonlítani hasonló eseményekről vagy helyzetekről készült különböző leírásokat azokkal az eseményekkel és helyzetekkel, amelyeket ábrázolni szeretnének. Másrészt, a történelmi narratívákat retorikai alakzatok határozzák meg, így tehát kizárólag esztétikai kategóriákat alkalmazhatunk egy-egy történelmi mű megítélésére.

A történetírás tudományos voltának megmentésére tett érdekes kísérletet Leon Goldstein (*Historical Knowing*. Austin, Tx. and London, 1976). A kutatást és annak közzétételét szolgáló elbeszélést ő is kettéválasztja, de az előbbi infrastruktúrának, míg az utóbbit egyszerű felépítménynek nevezi, „a történetírói vállalkozás azon részének, amely a nem történész fogyasztók számára látható abból, amit a historikus létrehoz.”³² Véleménye szerint az előbbi képezi a történelem tudományos oldalát, az évszázadok alatt kialakult kutatási technikákat és a kutatási területek összességét. Lionel Gossman osztja Goldstein aggodalmát, mely szerint a történelmi és a fikciós elbeszélés egybemosása, valamint a történetírás „költői” oldalának túlhangsúlyozása olyan felületes és felelőtlen relativizmushoz vezethet, amely védtelenné teszi az embereket a veszélyes mítoszokkal és eszmékkel szemben, mivel minden szilárd tájékozódási pontot elveszítene. Nem fogadja el viszont Goldstein azon elképzelését, mely két, élesen elválasztott mozzanatra osztja a történetírás folyamatát, és az egyikről, a narratívusról könnyedén lemond az esztétika javára. A történelmi kutatás ugyanis szerinte mindössze a történetírói munka egy része: a történész több, mint a „tények” összegyűjtője. Ez a feladat szükséges, ám nem elégséges feltétele a történészi munkának; az összegyűjtött anyag rendszerezése, az adathalmaz egységbe integrálása legalább olyan fontos, mint a másik fázis.³³

A fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a posztmodern történelem-felfogás tagadja az objektivitást. A történetírói folyamat minden egyes alkotóelemének szubjektivitását hangsúlyozza, s az eredmény is természetesen szubjektív. Michel Foucault nyomán számos posztmodern történész azt az álláspontot tette magáévá, hogy mivel a történelmi műveket a szerzők társadalmi-politikai körülményei határozzák meg elsősorban, a keletkezett alkotások is politikai jellegűek, méghozzá a mindenkori „jelen” politikai viszonyait ismerhetjük fel a háttérben. A francia filozófus azonban kitágította a „politikai” szó jelentését, szerinte ugyanis a kifejezés a legszélesebb értelemben vett erőviszonyokat: szexuális, személyi, faji, társadalmi, stb. erőviszonyokat foglalja magában. Foucault egyik amerikai követője, Joan Wallach Scott ezért úgy véli, hogy ha például a nők történetét akarjuk megírni, nem

³¹ Ankersmit 1989. 141.

³² Idézi Gossman 298. Goldstein véleménye érdekesen összecseng Lyotard megjegyzésével, mely szerint a narratívával egyszerűen „fogyaszthatóvá” teszik a tudósok a tudásukat. Habermas-Lyotard – Rorty 63.

³³ Lásd: Gossman 298-306.

elég az általunk róluk tudni vélt anyagot a meglévő történelembé belefoglalni, hanem teljesen új történelmet kell írunk.³⁴ Az ún. konzervatív amerikai történeti iskola már az 1960-as évek elején riadót fújt ez ellen a szemlélet ellen. Carl Bridenbaugh 1962-ben szót emelt a szűk specializáció ellen, mely a „közös kultúra” erózióját hozza magával. Az „uralkodó narratíva” viszont – vélik a posztmodern hívei – kirekesztésen alapult; az amerikai történelmet illetően a fehér amerikai története képezte a történet középpontját, mert túlnyomórészt fehér férfiak művelték a szakmát: a posztmodern történetírás ezzel szemben csak megkísérli leírni az eddig mellőzött csoportok történelmi élményeit, s ha ez nem egyezik a fehérek történelmével, az nem a történetírók „hibája”, hanem a történelemé. Mivel a történetírás mindenekfelett értelmezést jelent, ezért a levont következtetések mindig viszonylagosak, a rendelkezésre álló ismeretektől függenek.³⁵

A posztmodern amerikai történetírás a történetírás társadalmi determinációjának klasszikus példaként a multikulturális társadalommal együtt jelent és erősödött meg. Ilyen módon a történészek között folyó vita része lett egy heves, az Egyesült Államok jelenéről és jövőjéről folyó társadalmi vitának. A posztmodern bírálói azt vetik az irányzat szemére, hogy a tudás, az értékek és a racionalitás viszonylagosságának hangsúlyozásával a társadalmat és az autoritást akarják aláásni. Érvelésük szerint a posztmodern irányzat nem ismer el valóságot a nyelven kívül, s mivel a hagyományos nyelvi struktúrákat felbontja, ezáltal közvetetten a társadalmat bomlasztja. A kritikusok a posztmodern képviselőinek a „hagyományos” értékekben hívók elleni vádját, ti. hogy azok szűk, többnyire burzsoá, politikai érdekeket képviselnek, visszafordítják a posztmodernekre, s azt állítják: a múlt dekonstrukciójával a múlt „szövegét” (azaz történelmét) s az összes korábbi történelmi munka „szövegét” is új történelmekké lehet formálni az alkotó faji, osztály vagy nemi irányultsága szerint – s pontosan ekkor jönnek létre a szűk csoportérdekeket képviselő történelmi narratívák, melyek a múlt egysíkú, bevallottan részrehajló s ezért hamis képét adják. Még ennél is súlyosabb vád a posztmodern képviselői ellen, hogy a történelem teljes relativizálása szinte felhívást jelent a *creatio ex nihilo*-ra.³⁶ Az értékek elutasításának bírálatában érdekes módon egymásra találtak a konzervatívok és a marxisták az Egyesült Államokban. A marxista irodalomkritikus Frederick Jameson kritikájának a lényege az, hogy a posztmodern képviselői a múltat megszüntették és helyette összefüggéstelen „jeleneket” hoztak létre, miközben az igazság fogalmát értéktelen metafizikai kacatként kidobták a történettudomány tárházából.³⁷ A történelmi leírás, bármiféle történelmi leírás azonban valamilyen szintű ismeretet tételez fel a múltról. Az ismeret maga viszont feltételezi, hogy valamilyen „igazság” birtokában van annak

³⁴ Vö.: Himmelfarb 1989.

³⁵ A vitát illetően lásd Scott, Joan Wallach: History in Crisis? The Others' Side of the Story. *American Historical Review*, vol. 94. no. 3 (June 1989). 680-92.

³⁶ A posztmodern történetírás kritikájára lásd többek közt Himmelfarb 1992. A posztmodern általánosabb kritikájára lásd Bloom, Allan: *The Closing of the American Mind*. New York, 1987. A multikulturális társadalom szélsőségeinek bírálatára lásd Schlesinger, Arthur M., Jr.: *The Disuniting of America*. New York–London, 1992.

³⁷ Idézi Zagorin, Perez: *Historiography and Postmodernism: Reconsiderations*. *History and Theory*, vol. 29. no. 3 (1990). 265.

tulajdonosa. Azaz a posztmodern sem menekülhet az „igazság”-tól, s ebből következően az értékítélettől. Nyilvánvaló, hogy a társadalomtudományokban abszolút igazságok nincsenek. Karl Popper gondolatának parafrázisával élve: sohasem juthatunk el az abszolút bizonyossághoz, a legtöbb, amit tehetünk, az, hogy az ún. eliminacionizmus eljárásával kiostáljuk az objektív igazságtól távolabb eső magyarázatokat, és így egyre közelebb jutunk a megoldáshoz.³⁸ Ez az eljárás azonban nem alkalmazható a posztmodern gondolkörén belül, hiszen – amint azt már korábban láttuk – White és társai történelmi szövegnek a múlthoz viszonyított autonómiáját tételezik fel, s ebből a kiindulópontból jutnak el egyrészt a történelem esztétizálásához, másrészt ahhoz a gondolathoz, hogy ezeknek a szövegeknek kizárólag egymásra vonatkoztatva van értelmük. Jean-François Lyotard más oldalról közelíti meg a kérdést, de hasonló következtetésekre jut. Lyotard a 19. és a 20. században a történelmi létezés legitimizálására használt ún. *metaréécits* és a jelen kapcsolatáról írva azt állítja, hogy az egyes történelmi fogalmak *metaréécits*-jeit a jelen döntő eseményei teljesen eltorzították vagy megváltoztatták, így, például a szocialista forradalom *metaréécit*-jét Sztálin és a gulágok, a racionalitását Auschwitz, a szabad piacgazdaságét a kapitalista gazdaságok visszatérő válságai.³⁹ Vita folyik azonban a posztmodern iskolán belül arról, hogy a Lyotard által *metaréécit*-nek nevezett racionalitás egyáltalán létezik-e valamilyen formában; többek közöttük Jürgen Habermas véleménye szerint az teljesen felbomlott, s ez a történelem végét is jelenti, ami a posztmodern gondolat egyik központi eleme.

Ez lenne valóban a történelem vége? Chris Lorenz véleménye szerint létezik egy harmadik, köztes út is a pozitívizmus és a posztmodern jelentette végletes relativizmus között. Lorenz ezt az átmeneti megoldást Hilary Putnam nyomán „belső realizmus”-nak nevezi.⁴⁰ Mint minden realizmus, ez is bizonyos alapvető előfeltételekből indul ki, melyeknek az a lényege, hogy a valóság az ismeretekről függetlenül létezik, ebből következően – tudományos – kijelentéseink erre a tudatunktól független valóságra utalnak még akkor is, ha – ahogy azt a posztmodern gondolat állítja – a valóság és az azt kifejező nyelv közötti viszony nem „tisza”. Nem teljesen igaz az az állítás, hogy mivel a történelem nem az anyagi valósággal foglalkozik – a természettudományokkal ellentétben – nem is fogható fel a „valóság” ismereteként. A történelem nyersanyagát egyedi egzisztenciális kijelentések alkotják, melyek a valóság egy darabját tükrözik; tehát – vallja Lorenz – a történetírás kettős tükrözésnek is felfogható, mely torzíthat ugyan, de mégis a múlt valóságának egy szeletét adja az olvasónak, úgy, „ahogy az megtörtént”.

³⁸ Popper falszifikációs tételére lásd Kelemen János előszavát. In: Popper 5.

³⁹ Vö.: Vattimo, Gianni: The End of (Hi)story. In: Zeitgeist in Babel. The Postmodernist Controversy. Ed. Ingeborg Hoesterey. Bloomington and Indianapolis, 1991. 132-133.

⁴⁰ Lorenz, Chris. Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for „Internal Realism”. *History and Theory*, vol. 33. no. 3 (1994). 307.